

KOGNITĪVĀ RELIĢIJAS ZINĀTNE UN RELIĢISKO TICĪBU PAMATOTĪBAS DEBATES

Normunds Titāns

Dr. phil., LU Teoloģijas fakultātes profesors

Ievads: kognitīvā reliģijas zinātne, tās ambīcijas un loma reliģijas diskreditēšanā

Reliģijas¹ un reliģisku fenomenu rašanās un pastāvēšanas izskaidrošanai ar “dabiskiem” (piem., psiholoģiskiem, sociāliem, funkcionāliem u. c.) faktoriem ir iespaidīga teorētiskā vēsture 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta pirmajā pusē, it īpaši pēc bioloģiskās evolūcijas teorijas ieviešanās un tās tālākas piemērošanas arī sabiedrību attīstības interpretācijā.² Pēc tam seko kādu pusgadsimtu ilgs salīdzinoši klusāks periods, kad šajā jomā nenotiek vismaz nekādi sensacionāli jaunatklājumi, bet tad pēc kāda laika, 20. gadsimta otrajā pusē, un it īpaši beigās, reliģijas zinātniskā izpēte un interpretācija atdzimst ar jaunu un vēl nebijušu sparpu, kas nav norimis vēl tagad. Šī jaunā elpa reliģijas zinātniskajā pētniecībā saistās ar jaunas zinātnes – **kognitīvās zinātnes** – uzplaukumu 20. gadsimta otrajā pusē.

¹ Varētu diskutēt, vai pastāv reliģija vienskaitlī, vai arī ir tikai konkrētas reliģijas. Šo diskusiju šeit neizvērsīšu, bet šeit un turpmāk izmantošu vārdu “reliģija” modernajā laikā jau ierastā lietojumā – kā sugas vārdu, kas aptver dažādo konkrēto reliģiju klases.

² Ietekmīgas un vēl joprojām interesanti lasāmas reliģijas izskaidrojuma teorijas šajā laika posmā izstrādājuši tādi domātāji kā Ludvigs Feierbahs (1804–1872), Kārlis Markss (1818–1883) un Frīdrihs Engelsons (1820–1895), Eduards Tailors (*Edward Tylor*, 1832–1917), Emīls Dirkems (*Emile Durkheim*, 1858–1917), Džeimss Freizers (*James Frazer*, 1854–1941), Zigmunds Freids (1856–1939) u. c.

Kā jau *prima facie* norāda pats jēdziens “kognitīvs”³ vārdkopā “kognitīvā zinātne”, tā ir zinātne, kas pēta to, kā notiek pati zināšana, pateicoties cilvēka kognitīvajām jeb prāta funkcijām. Kognitīvās zinātnes pētniecības tematikā ietilpst tādi kognitīvie procesi kā valoda, domāšana, saprašana, spriešana, uztvere, uzmanība, atmiņa, konceptualizēšana, komunikācija, mācīšanās, izlemšana, iztēle, emocijas utt., kuri savstarpēji mijiedarbojas. Turklāt nav vienas kognitīvās zinātnes. Tā ir multidisciplināra zinātne, kurā gan atsevišķi darbojas, gan konverģē vairākas zinātņu jomas, piemēram, psiholoģija (ieskaitot tādas psiholoģijas apakšnozares kā kognitīvā psiholoģija, neiropsiholoģija, evolucionārā psiholoģija u. c.), smadzeņu zinātne (*brain science*), neirozinātne, antropoloģija (ieskaitot kultūras antropoloģiju un sociālo antropoloģiju, kā arī arheoloģiju), filozofija (ieskaitot epistemoloģiju un prāta filozofiju [*philosophy of mind*]), datorzinātne (ieskaitot mākslīgā intelekta izveides pētniecību), matemātika (ieskaitot tās pielietojumu skaitļošanas prāta teorijā [*computational theory of mind*]), lingvistika (ieskaitot neirolingvistiku un psiholingvistiku) u. c.

Tāpat kā jebkurās citās cilvēka kulturālās un sabiedriskās izpausmēs, arī reliģijās, to tapšanā un praktizēšanā dažādos veidos darbojušies un darbojas visi kognitīvie procesi, ieskaitot iepriekš uzskaitītos. Iespējams, ka tieši reliģisko izpausmju daudzveidīguma dēļ tās kļūst par izdevīgu izmēģinājuma lauku kognitīvo zinātņu teoriju testēšanai. Attiecīgi 20. gadsimta beigās radās kognitīvās zinātnes apakšnozare – **kognitīvā reliģijas zinātne** (turpmāk tekstā KRZ, angliiski CSR – *Cognitive Science of Religion*). Tā ir zinātne, kurā dažādu kognitīvās zinātnes empīrisko un teorētisko disciplīnu pārstāvji skaidro reliģiskās ticības un prakses ar cilvēkiem universāli piemītošu kognitīvo struktūru funkcionēšanu. KRZ perspektīvā reliģiskie priekšstati, pārliecības, institūcijas, sistēmas, prakses, uzvedības, pieredzes un citi reliģiski fenomeni ir radušies, darbojas, tiek uzturēti un nodoti tālāk, pateicoties neapzinātu kognitīvu mehānismu darbībai. Šie mehānismi darbojas dabiski un pastāvīgi, jo tie ir ģenētiski ieprogrammēti mūsu smadzenēs evolūcijas atlasēs adaptīvajā procesā. Reliģija

³ Jēdziens nāk no latīņu valodas vārda *cognoscere* – uzzināt (sakne radniecīga arī grieķu vārdam *gnōsis* – zināšana).

pat nav šo mehānismu ekskluzīvā īstenošanās sfēra. Tie darbojas arī citos cilvēku ikdienas dzīves un saskarsmes kontekstos. Reliģiskie fenomenī KRZ drīzāk tiek saredzēti kā šo mehānismu funkcionēšanas “blakusprodukti”.

Metodoloģiski KRZ lielā mērā balstās vismaz uz diviem pieņēmumiem ar nozīmīgām sekām attieksmē pret reliģiju. Pirmkārt, pretēji pašu reliģiozo cilvēku domām, reliģijai kultūras izteiksmju vidū nav unikāla *sui generis* statusa, tāpēc tā jāpēta un jāizskaidro tāpat kā jebkura cita kultūras izteiksme. Otrkārt, šajā pētniecībā jāpieņem metodoloģisks naturālisms, neatzīstot, ka reliģijas skaidrojumiem “no iekšienes” var būt kāda vērtība un ticama izskaidrojuma vērtība.⁴

Mūsdienās KRZ gūst īpašu ievēriību un ieņem autoritatīvu statusu reliģijpētnieku vidū varbūt daļēji tāpēc, ka pats daudzu zinātņu nozaru starpdisciplinārās iesaistīšanās fakts piešķir ticamības auru jaunās KRZ atziņām, atradumiem, koncepcijām un teorijām. KRZ pieeju un teorijas jau kumulatīvi apzīmē kā jaundibinātu reliģijas saprašanas “**paradigmū**”, uz to plaši atsaucas kā uz tagadējo reliģijas izskaidrošanas “**standarta modeli**”.⁵

KRZ piesaistījusi arī lielu sabiedrisku uzmanību populārziņnātniskā līmenī, jo tās atziņas skaļi izmanto mūslaiku t. s. jaunā ateisma runasvīri, kompromitējot reliģisko ticību racionalitāti, pamatotību, ticamību.⁶ Reliģijas kognitīvie izskaidrojumi tiek izmantoti reliģijas apkarošanā. No šiem izskaidrojumiem bieži vien tiek izdarīti pārlieku vienkāršoti secinājumi par reliģijas maldību, neiesaistoties komplicētā, daudzpusīgā argumentācijā un uzklusot dažādas puses.⁷

Nemot vērtā KRZ stabili iekaroto statusu akadēmiskā vidē, tās teorijas nevar paslīdēt garām arī reliģijas filozofu un

⁴ Dimitris Xygalatas, “Cognitive Science of Religion,” in *Encyclopedia of Psychology and Religion*, ed. D. A. Leeming (Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2016), 1.

⁵ Tā dara daudzi. Piemēram, skat. Aaron C. T. Smith, *Thinking about Religion: Extending the Cognitive Science of Religion* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 17ff.

⁶ Var minēt kaut vai t. s. jaunā ateisma četras “lokomotīves” Ričarda Dokinsa (*Richard Dawkins*), Kristofera Hičensa (*Christopher Hitchens*), Daniela Deneta (*Daniel Dennett*) un Sema Herisa (*Sam Harris*) personā.

⁷ Kaut arī tas tā nav vienmēr. Ir arī skrupulozi izstrādāti ateistiskas argumentācijas gadījumi, izmantojot KRZ.

teologu ievērbībai un analīzei, jo šīs teorijas ienes radikāli jaunu perspektīvu šo divu pēdējo jomu pārstāvju izziņas priekšmeta – reliģijas – saprašanā. Vēl jo vairāk, vismaz teologi un teistiski orientēti reliģijas filozofi nespēj neko nedarīt un palikt vienaldīgi iepriekš minēto, ar KRZ saistīto skaļo ateistisko mudinājumu un reliģijas izskaušanas ambīciju kontekstā. 21. gadsimtā publicēts ievērojams daudzums rakstu un grāmatu teisma filozofiskai un teoloģiskai aizstāvībai pret KRZ veikto reliģijas “atmaskošanu” (angliski *debunking*). Debates joprojām turpinās. Šajā rakstā attiecīgi tiks ieskicēti galveno KRZ koncepciju raksturīgi piemēri, no KRZ teorijām atvasinātu antiteistisku argumentu piemēri un teistiski ievirzītu vai vismaz teismu noliecēju atbildes argumentu piemēri.

Šis raksts būs analītisks, bez patiesības apgalvojumiem par to, kurai argumentētāju pusei ir taisnība – naturālistiem vai teistiem. Tas lai paliek katra/-s lasītāja/-s ticības jautājums.

Īss ieskats KRZ koncepcijās

Kognitīvie mehānismi

Starp KRZ celmlaužiem, pirmkārt, minams franču antropologs Dans Sperbērs (*Dan Sperber*), kurš pagājušā gadsimta 70. gados sāk interpretēt kultūras fenomenus ar kognitīvās pieejas palīdzību. Šajā perspektīvā viņš analizē simbolismu, ieskaitot reliģisko simbolismu. Sperbērs iezīmē KRZ ar vairākiem savas pētniecības aspektiem. Vispirms Sperbērs atsakās no kultūras apstākļu semiotiski nosacītām simbolu interpretācijām par labu universāliem skaidrojumiem, kas balstās uz prāta arhitektūru (“simboliskiem mehānismiem”).⁸ Vēl svarīgāk, kā tas ir raksturīgi kognitīvajai zinātnei, Sperbērs uzskata, ka cilvēka prāts sastāv no evolūcijas procesā veidotām neironu struktūrām jeb “**moduļiem**”, kas saistīti ar specifiskām pielietojuma jomām jeb “domēniem”.⁹ Šo teoriju Sperbērs izvērs, apgalvojot, ka kultūra visās tās dažādajās izpausmēs radusies

⁸ Dan Sperber, *Rethinking Symbolism*, trans. Alice L. Morton (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

⁹ Dan Sperber, “The Modularity of Thought and the Epidemiology of Representations,” in *Mapping the Mind: Domain-Specificity in Culture and Cognition*, ed. L. A. Hirschfeld and S. Gelman (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 39–67; Dan Sperber, “In Defense of Massive Modularity,” in *Language, Brain and Cognitive Development: Essays*

šo kognitīvo moduļu darbības rezultātā.¹⁰ Vēl svarīgi pieminēt, ka arī Sperbērs, mēģinot izskaidrot, kāpēc dažas idejas kultūrā izplatās veiksmīgāk nekā citas, iekļaujas to autoru pulkā, kas aizstāv t. s. **ideju epidemioloģijas** tēzi, kas nozīmē, ka līdzīgi lipīgām slimībām ir arī “lipīgas idejas”, ar ko smadzenes “inficējas” cita no citas.¹¹

Reliģisko ideju tālāk nodošanas teoriju paralēli aizsāk Oksfordas ģenētiķis un jaunā ateisma kustības trubadūrs Ričards Dokinss (*Richard Dawkins*). Tikai viņš teoriju skaidro ar metaforu, kas ņemta nevis no epidemioloģijas, bet gan no ģenētikas. Dokinsam reliģisko pārlicību izplatība sabiedrībā izskaidrojama ar replikāciju, kas līdzīga ģenētiskajai replikācijai un ko realizē vienības, kuras viņš nosauc par **mēmiem** (*memes*). Nodoms šāda termina lietošanai ir norādīt uz analogiju ar gēniem, bet etimoloģiski tas ir saīsinājums no grieķu vārda *mimēma* (μιμημα), kas saistās ir imitāciju. Mēms ir kāda ideja vai uzvedības modelis, kas pāriet no personas uz personu kādā kultūrā. Mēms ir elements, ar kura starpniecību kādas kultūras idejas, simboli un prakses tiek nodotas no personas personai ar rakstiem, runu, žestiem, rituāliem u. c. imitējamām izteiksmēm. Līdzīgi gēniem, arī mēmi replicējas, konkurē dabiskās atlasē procesā, piedzīvo variācijas un mutācijas, adaptējas utt. Mēmi izplatās ar uzvedības modeļiem, ko tie izraisa savos nesējos. Dokinss tipiski raksta: “Tāpat kā gēni pavairo sevi genofondā, pārlecot no ķermeņa uz ķermeni ar spermatozoidiem vai olšūnām, tāpat arī mēmi pavairo sevi memofondā, pārlecot no smadzenēm uz smadzenēm ar tā procesa palīdzību, ko plašā šī jēdziena izpratnē var saukt par imitāciju.”¹²

Pēc Dokinsa domām, ticība Dievam ir plaši izplatīta ne jau tāpēc, ka tāda būtne kā Dievs faktiski pastāv, un ne jau tāpēc,

in Honor of Jacques Mehler, ed. E. Dupoux (Cambridge, MA: The MIT Press, 2001), 47–57.

¹⁰ Dan Sperber, *Explaining Culture: A Naturalistic Approach* (Oxford: Basil Blackwell, 1996).

¹¹ Dan Sperber, “The Modularity of Thought and the Epidemiology of Representations,” in *Mapping the Mind: Domain-Specificity in Culture and Cognition*, ed. L. A. Hirschfeld and S. Gelman (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Dan Sperber, *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*.

¹² Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (New York: Oxford University Press, 1989), 192.

ka būtu pietiekami iemesli ticēt, ka tāda būtne pastāv. Cilvēki tic tāpēc, ka cilvēkos un kultūrās līdzīgi vīrusam ir savairojies “Dieva mēms”. Reliģija (tas pats attiecas uz visām saistītajām reliģiskajām pārliecībām) radusies kā kļūmīgs, nejausš **“blakusprodukts”** psiholoģiskiem faktoriem, kas reiz evolūcijas procesā bija noderīgi. Dokinss pats min piemēru/hipotēzi par bērniem.¹³ Biežāk nekā jebkura cita suga mēs izdzīvojam, pateicoties iepriekšējo paaudžu uzkrātajai pieredzei. Šī pieredze jānodod tālāk bērniem, lai viņi būtu pasargāti. Teorētiski bērni paši varētu no savas pieredzes iemācīties neiet pārāk tuvu pie klints malas, neēst nezināmas sarkanās ogas, nepeldēt krokodilu pilnā ūdenskrātuvē. Taču dabiskās izlases kontekstā priekšrocība būs bērna smadzenēm, kas tendētas šīs lietas iemācīties no pieaugušajiem, bez ierunām ticot, ko tie viņiem norāda. Kopumā tā ir noderīga iezīme, ja vien nenotiek kļūme kā gadījumā, kad tādā veidā notiek inficēšanās ar reliģijas vīrusiem.

Interesants, bet augstākā mērā kontrintuitīvs tālāks secinājums mēmu teorijā – līdzīgi kā Dokinsa “savtīgie gēni” vai arī vīrusi, kas neatkarīgi no mums realizē savas programmas mūsos kā saimniekorganismos, tā arī mēmu teorijā patiesie “labuma guvēji” ir nevis cilvēki, bet gan paši reliģiskie mēmi, kas izplatās caur saimnieksmadzenēm. Šo atziņu kodolīgi izsaka cits prominents KRZ pārstāvis – antropologs Skots Atrāns (*Scott Atran*): “Kultūras un reliģijas ir mēmu koalīcijas, kas tiecas maksimizēt savu pašu dzīvotspēju neatkarīgi no tā, ko tas dzīvotspējas izteiksmē izmaksā saimniekorganismiem – cilvēkiem.”¹⁴

Nākamais KRZ celmlauzis, ko nevar apiet, ir Stjuarts Gatrijs (*Stewart Guthrie*) – prominents reliģijas kā antropomorfas projekcijas teorijas proponētājs mūsdienās. Gatrijs 1980. gadā formulē svarīgu KRZ postulātu, proti, ka cilvēka prāts tendēts saredzēt no vides saņemtu neskaidru informāciju **antropomorfi** (t. i., attiecināt cilvēciskas iezīmes uz

¹³ Richard Dawkins, *The God Delusion* (New York: Houghton Mifflin, 2006), 174 et passim.

¹⁴ Scott Atran, *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 17.

fenomeniem, kas nav cilvēciski un personiski).¹⁵ Gatrijs tipiski raksta:

Es apgalvoju, ka mēs antropomorfizējam, jo minējums, ka pasaule ir cilvēkveidīga, ir labs minējums. Tas ir minējums, jo pasaule ir neskaidra, nenoteikta un prasa interpretāciju. Tas ir labs minējums, jo visvērtīgākās interpretācijas parasti ir tās, kas atklāj kā klātesošu to, kas mums ir vissvarīgākais. Parasti tie ir citi cilvēki.¹⁶

Antropomorfisms universāli darbojas gan ikdienas izziņā, gan reliģijā. Šai antropomorfizēšanas tieksmei ir izšķiroša nozīme, izskaidrojot cilvēkos izplatīto tendenci ticēt pārdabisku būtņu esamībai.

Teorija pati par sevi nav jauna.¹⁷ Jauns 20. gadsimtā bija tieši kognitīvais antropomorfisma izskaidrojums ar sava veida mentālu refleksu – secināšanas mehānismu, kas attīstījās mūsu senčos, palīdzot tiem izdzīvot nedrošā pasaulē. Kā jau minēts ievadā, šis mehānisms sākotnēji neattīstījās tieši reliģiskiem mērķiem. KRZ terminoloģijā tas drūzāk ir universālās antropomorfizēšanas tendences “**blakusprodukts**”. Vēl svarīgi atzīmēt, ka Gatrija postulāts arī paredz ticību pārdabiskām, bet taņī pašā laikā antropomorfām jeb cilvēkveidīgām, ar nodomiem jeb intencionalitāti apveltītām būtnēm jeb **pārdabiskiem aģentiem** kā reliģijas raksturīgāko iezīmi. Šeit svarīgs arī saistīts pieņēmums par personisku aģentu zināšanu, proti – gan dabiskas, gan pārdabiskas, gan reālas, gan iedomātas personas ne vienmēr ir tieši novērojamas kā ar nodomiem apveltīti aģenti, un tāpēc viņu klātbūtne ir jāizsecina no pieejamās informācijas. Taču šī informācija bieži vien ir nepietiekama, lai aģenta klātbūtni varētu droši zināt. Tātad aģenta darbība bieži vien netiek uzverta tieši, bet gan tiek neapzināti izsecināta no kādas iedarbības (piem., skaņas, kustības vai tml.). Galvenais

¹⁵ Stewart Guthrie, “A Cognitive Theory of Religion,” *Current Anthropology* 21:2 (1980), 181–203.

¹⁶ Stewart Guthrie, *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1993), 3.

¹⁷ Filozofijas vēsturē rudimentārā formā šāda teorija bija pazīstama jau sengrieķu sofistiem, to proponējuši arī Deivids Hjūms, Benedikts Spinoza u. c. filozofi. 19. gadsimtā to vispilnīgāk izstrādājis vācu reliģijas filozofs Ludvigs Feierbahs darbā “Kristietības būtība”.

slēdziens reliģijas rašanās sakarā ir tāds, ka cilvēka prāts ir attīstījies tā, ka viegli izsecina personisku, ar nodomiem apveltītu aģentu klātbūtni un darbību arī situācijās, kurās šādu aģentu nav.

Lai arī Gatrija teorija pati par sevi nav pietiekama, lai pilnībā izskaidrotu reliģiju kā ticību pārdabiskiem aģentiem, tomēr tā vismaz izskaidro, kāpēc ticība pārdabiskiem aģentiem rodas tik viegli un ir tik izplatīta. Tādējādi Gatrija antropomorfisma postulāts jau savā laikā iezīmē un ilustrē KRZ svarīgo reliģijas kognitīvā “**dabiskuma**” pieņēmumu jeb t. s. reliģijas dabiskuma tēzi.¹⁸

Ar KRZ sākumiem asociē arī Tomasa Lousona (*Lawson*) un Roberta Makaulija (*McCauley*) 1990. gadā iznākušo grāmatu.¹⁹ Šie autori piemēro kognitīvo pieeju reliģisko rituālu pētniecībā, definējot universālus formālus principus, kas ierobežo un nosaka rituālu izgudrošanu un dalību tajos. Tā kā reliģiskie rituāli ir vērsti uz pārdabisku aģentu darbībām vai imitē šādas darbības, tos ierobežo universāla kognitīvo mehānismu sistēma, kas darbojas jebkādu darbību reprezentācijai. Visām darbībām ir kopīgi formāli elementi (piem., darbības “aģents” un “pacients”). Šos formālos kognitīvos elementus var izmantot reliģisko rituālu tipoloģijas izveidei (piem., speciālie aģentu rituāli un speciālie pacientu rituāli), kā arī dažādu tipu rituālu sastopamības noteikšanai dažādās reliģiskās tradīcijās.

Pati aģentu konstatēšanas mehānisma koncepcija vēlāk tiek pilnveidota. Tiek formulēts KRZ izdaudzīnātais kognitīvais modulis, saukts **pārjūtīgais/hiperaktīvais aģentu saredzēšanas mehānisms**, kas ieviesies plašā aprītē ar akronīmu HADD (*hypersensitive / hyperactive agency detection device*). Tā autors ir Džastins Barets (*Justin Barrett*).²⁰

¹⁸ Reliģijas “dabiskuma” pieņēmumu ilustrē daudzi KRZ jomā publicētu grāmatu nosaukumi, kā “Reliģisko ideju dabiskums” (Pascal Boyer, *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*), “Kāpēc reliģija ir dabiska, bet zinātne nav” (Robert McCauley, *Why Religion is Natural and Science is Not*), “Reliģija kā dabisks fenomens” (Daniel Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*) u. tml.

¹⁹ Thomas E. Lawson and Robert N. McCauley, *Rethinking Religion: Connecting Cognition and Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

²⁰ Justin L. Barrett, *Why Would Anyone Believe in God?* (Walnut Creek, CA: AltaMira, 2004), 32ff.

Nereti tiek stāstīts tamlīdzīgs stāsts. Mūsu aizvēsturiskais sencis – hominīds – izdzird, ka krūmos iečaukstas lapas. Vai tur ir lauva, vai arī tas ir tikai vējš? Bēgt vai ne? Tāda ir dilemma. Iespējams kļūdīties divējādi. Var bēgt, bet izrādās, ka tas bija vējš. Tas ir “**viltus pozitīvs**”. Zaudējums ir necīgs – bēgšanai patērētā enerģija un laiks. Bet var arī nodomāt, ka lapas čaukstina vējš, un nebēgt, un tad... nonākt lauvas nagos. Tas ir “viltus negatīvs”, kas var izrādīties letāls. Tāpēc dabiskās atlasēšanas procesā uzvarēja piesardzīgais minējums (*better safe than sorry*) – pieņemt, ka aģents ir klātesošs. Evolūcijas kontekstā HADD ir sava loma izdzīvošanā, un tas palīdz hominīdu sugai ātri identificēt vajadzīgos reālos aģentus vai arī izvairīties no nevēlamajiem reālajiem aģentiem. Bet “viltus pozitīvu” (kognitīvo mehānismu kļūdainas funkcionēšanas dēļ saskatot aģentu darbību tur, kur aģentu nav) blakne ir tāda, ka daudzi cilvēki rezultātā tic pārdabisku aģentu (dievu, garu, spoku, raganu, troļļu u. c.) eksistencei.

Izplatītākie pārdabisko aģentu veidi senajā pasaulē saistās ar tādām dabisko aģentu kategorijām, ko senajiem cilvēkiem bija vissvarīgāk saredzēt: **plēsoņa vs. medījums, aizsargātājs vai partneris vs. sāncensis**. Hiperjūtīga tādu aģentu (dzīvnieku vai citu cilvēku) saredzēšana, kas gribētu tevi nogalināt vai ko tev vajadzētu nogalināt (pārtikai), dod izdzīvošanas priekšrocības. Tāpat izdzīvošanai svarīgi ir aizsargātāji un partneri. Piemēram, bērni automātiski meklē aizsargātāju tuvumu, viņos aktivizējas uzvedības mehānismi, kas identificē aprūpētāju un veido ar viņu pieķeršanās saiti. Tas ir svarīgi izdzīvošanai līdz patstāvīgam vecumam. Liela nozīme izdzīvošanā ir arī partneru (prokreācijas) un palīgu identificēšanai. Tiek secināts, ka pastāvīgā modrība esošo un potenciālo aģentu identificēšanā tālāk veicināja arī tādu neredzamu aģentu kā dievi/Dievs darbības saskatīšanu aiz visiem dabas fenomeniem.

HADD darbojas reizē ar citiem KRZ identificētiem kognitīviem mehānismiem, kas cilvēka prātā galu galā rada noslieci uz reliģiozitāti. Viens no tādiem ir t. s. **prāta teorijas mehānisms** (ToMM – *theory of mind mechanism/module*).²¹ Kaut arī

²¹ “Prāta teorija” (*Theory of Mind, ToM*) ir plaši lietota koncepcija psiholoģijā. Pirmo reizi šādā nozīmē apzīmējumu ievieš amerikāņu psihologs Deivids Premaks (*David Premack*) 1978. gadā rakstā par eksperimentiem ar šimpanzi. David Premack and Guy Woodruff, “Does the

HADD identificētais aģents neeksistē realitātē, ToMM tik un tā darbojas, piedēvējot iedomātajam aģentam tālākas iezīmes, īpaši tādas, kas saistās ar nolūkiem (“hiperaktīva nodomu saredzēšana”). Tiklīdz senais cilvēks iedomājas, ka ir samānījis aģentu, tā tūlīt automātiski piedēvē tam savējiem līdzīgus mentālos un emocionālos stāvokļus, it kā “nolasa” citu prātu (*mind reading*), pieņem, ka iedomātais “cits prāts”, kas piemīt neredzamajam aģentam, darbojas teleoloģiski jeb mērķtiecīgi, un cilvēks viegli piedēvē šim aģentam tādas iezīmes kā interese būt saskarsmē ar cilvēku, spēja dusmoties uz cilvēku, izrādīt labvēlību u. tml. Psihologijā šo tendenci pazīst kā **mentalizāciju** jeb **“domāšanu par domāšanu”** – spēju saprast mentālus jeb apziņas stāvokļus, kas nosaka uzvedības. Tā ir iztēles darbība, kas ļauj uztvert un interpretēt uzvedību kā izrietošu no apzinātiem mentāliem stāvokļiem, kā vajadzības, vēlmes, sajūtas, pārliecības, mērķi, iemesli u. c. Šiem mehānismiem ir svarīga nozīme komunikācijā ar līdzcilvēkiem, taču tiem ir “blakne” – tie mudina saredzēt mentālus un emocionālus stāvokļus arī tur, kur nav aģentu un līdz ar to arī nav šādu stāvokļu, t. i., piedēvēt šos stāvokļus neitrāliem, bezpersoniskiem fenomeniem.

Līdzīgi darbojas arī **“ikdienas duālisma”** (*common-sense dualism*) kognitīvais mehānisms.²² Kognitīvā zinātne cilvēka prātā atklāj dažādus kognitīvos moduljus, kas darbojas atšķirīgi fizikālu ķermeņu un mentālu fenomenu gadījumos. Tiek secināts, ka tāpēc cilvēkam arī rodas tendence saskatīt ķermeni un dvēseli kā atšķirīgas entitātes. Šis apstāklis arī veicina tendenci saredzēt aģentu darbību tur, kur nav fizikālu pierādījumu par to klātbūtni, kā arī piedēvēt mentālus stāvokļus iedomātām būtnēm bez fiziska ķermeņa. Galu galā šo hiperaktīvo kognitīvo “noklusējuma iestatījumu” rezultātā senajos cilvēkos rodas ticība dieviem un Dievam.

Kognitīvā reliģijas zinātne pieņem, ka kognitīvie uzdevumi, kas ir būtiski reproduktīvai ilgtspējai, tiks iedzīvināti ar īpašiem kognitīviem mehānismiem, lai nodrošinātu to īstenošanas vienkāršību, ātrumu un drošumu. Jo sarežģītāks uzdevums, jo

Chimpanzee Have a Theory of Mind?,” in *Behavioral and Brain Sciences* 1:4 (1978), 515–526.

²² Paul Bloom, “Religion is Natural,” in *Developmental Science* 10:1 (2007), 147–151.

nepietiekamāka ir vidē pieejamā informācija, un tāpēc veiksmīga istenošana ir atkarīga no pašā kognitīvajā sistēmā esošās informācijas (shēmas, noteikumi, scenāriji utt.). No šīs “iebūvētās” informācijas maz kam ir tiešs sakars ar reliģiju. Tomēr šī informācija visa pārējā starpā ierobežo un nosaka arī reliģiskās idejas, ticības un uzvedību. Mēs vispār nespējam domāt un rīkoties citādi nekā saskaņā ar shēmām, ko mums nodrošina mūsu sugai specifiskie kognitīvie mehānismi.

Šī ir cita ievērojama antropologa un KRZ celmlauža – Paskāla Bojēra (*Pascal Boyer*) – galvenā atziņa.²³ Bojērs ievēro, ka ticību pārdabiskām būtnēm pavada saistītu konkrētu tēmu vai ideju ievērojama atkārtošāns. Sekojot Spermēra ideju epidemioloģijas tēzei, Bojērs cenšas izskaidrot, kāpēc viena veida reliģiskie priekšstati atkārtojas dažādās kultūrās, bet citi – ne. Saskaņā ar Bojēru reliģiskie priekšstati, kas atkārtojas, pieder pie noteiktiem kategoriju kopumiem jeb “**repertuāriem**”. Repertuāri atbilst parastās, ikdienišķās domāšanas specifiskiem domēniem, kuros caur ToMM darbojas cilvēka prātā “iebūvētas”, neapzinātas specifiskas secināšanas mehānismu sistēmas jeb moduļi, ko kognitīvās zinātnes literatūrā mēdz apzīmēt arī kā “**tautas fiziku**” (*folk physics*, cilvēku ikdienišķa izpratne par dabas parādībām), “**tautas mehāniku**” (*folk mechanics*, ikdienišķa izpratne par to, kā objekti kustas un mijiedarbojas), “**tautas psiholoģiju**” (*folk psychology*, cilvēku ikdienišķa spēja izskaidrot un prognozēt citu cilvēku uzvedību un mentālo stāvokli), “**tautas bioloģiju**” (*folk biology*, uztvertu organismu taksonomiska iekļaušana vienā vienīgā sugas [savējās] klasē).

Bojēra ievērojamākais pienesums šinī kontekstā un arī ideju epidemioloģijas teorijas tālākā izstrādē ir pieņēmums, ka reliģiskās idejas drīzāk tiks saglabātas un nodotas tālāk, tā tad atkārtosies tad, kad tās tikai nedaudz koriģē “iebūvēto” kognitīvo sistēmu sagaidāmo, mērenā proporcijā pārkāpjot domēniem specifiskos sagaidāmos priekšstatus (ne pārāk daudz, ne pārāk maz). Piemēram, spoks ir persona, kurai, atšķirībā no parastām personām, nav fiziska ķermeņa, bet kura citādi

²³ Pascal Boyer, *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion* (Berkeley, CA: University of California Press, 1994); Pascal Boyer, *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought* (New York: Basic Books, 2001).

iekļaujas normālos personām piemītošu īpašību rāmjos (attiecībā uz intencionalitāti, zināšanu, atmiņu, uztveri u. c.). Spoka ideja reizē ar citu veidu pārdabisko aģentu idejām pieder pie tādām idejām, ko KRZ apzīmē kā **minimāli kontrintuitīvas** (*minimally counterintuitive*, MCI) idejas – idejas, kas minimāli pārsniedz normāli sagaidāmo. MCI idejas tik viegli tiek nodotas tālāk, jo tās piesaista, – ir interesantas, raisa bagātīgu iztēli un viegli iegulst atmiņā, t. i., tām piemīt mnemoniska priekšrocība pār idejām, kas iekļaujas sagaidāmajos rāmjos.

Prosociālie mehānismi

KRZ pārstāvji bieži pieņem, ka reliģiskajām kultūrām raksturīgā ticība pārdabiskajiem spēkiem ir maldīga (piem., pamatojas uz aģentu mērķtiecīgu darbību kļūdainu piedēvēšanu neitrāliem dabas fenomeniem). Bet šī dziļi iesakņojusies tendence uz kognitīvo kļūdu rada mīklu evolucionārās psiholoģijas kontekstā – t. s. **cenās mīklu**.

Reliģija cilvēkam dārgi maksā – prasa nodoties visu dzīvi, iztērēt lielu daļu laika darbībām, kurām nav redzama rezultāta, utt. Iznāk, ka reliģijas pamatā ir mūsu sugai vispārīgi piemītoša ļoti dārga sliekšme uz maldīgām ticībām. Kā tas nākas, ka šī domājami maldīgā sliekšme uz reliģiozitāti ir izkļuvusi cauri dabiskās atlases filtriem mūsu senču vidē, kur tendence sistemātiski kļūdities varētu būt bijusi nelabvēlīga izdzīvošanai? Ņemot vērā milzīgo iespaidu kultūrā, šo sliekšmi arī nevar uzskatīt par nenozīmīgu blakusefektu citādā ziņā drošai un uzticamai kognitīvajai arhitektūrai. Kā atzīst kognitīvās psiholoģijas pētnieks Stīvens Pinkers (*Steven Pinker*), “mūsu universālā nosliece uz reliģisku ticību ir īsta zinātnes mīkla”.²⁴

Viens no KRZ cenās mīklas risinājumiem ierosina, ka reliģisko ticību dārgo maksu kompensē dažādi **prosociālie** labumi, veicinot grupu saliedēšanu, paklausību sabiedriskām normām, lojalitāti grupai un tās vērtībām, savstarpīgumu, sadarbošanos u. c. Reliģisko ticību un prakšu “dārdzība” padara to efektīvu un derīgu sociālā jomā. Pēc tam kad prāta

²⁴ Steven Pinker, “The Evolutionary Psychology of Religion,” in *Where God and Science Meet: How Brain and Evolutionary Studies Alter Our Understanding of Religion. Evolution, Genes, and the Religious Brain*, Vol. 1, ed. Patrick McNamara (Westport, CT; London: Praeger, 2006), 8.

kognitīvie mehānismi radījuši pārdabisko agentu priekšstatus, tie tālāk tiek kopti un kultivēti kultūrā, pateicoties prosociālās adaptācijas mehānismiem. Tie ir mehānismi, kas veido un uztur kopienas un kas hiperaktīvi darbojas, aizsargājot savas grupas saliedētību.²⁵

Prosociālo pieeju pārstāv, piemēram, t. s. **dārgās signalizēšanas** (*costly signaling*) teorija, ko izstrādājuši Ričards Sosiss (*Richard Sosis*), Džozefs Balbulia (*Joseph Bulbulia*) u. c. antropologi.²⁶ Šīs pieejas sākuma punkts ir kooperatīvās uzvedības sistēmu vārajā vietā, ka tās var savtīgi izmantot krāpnieki, veltēdāji un atkritēji. Tāpēc vajadzīgs veids, kā atšķirt šos krāpniekus no tiem, kas ir godīgi un lojāli kooperācijas sistēmai. Viena iespēja ir, ka godīgie “signalizē” citiem savu lojalitāti. Protams, tas nedarbosies, ja šos signālus būs viegli viltot. Signāliem jābūt “noturīgiem pret viltošanu” (*hard-to-fake*). Tāpēc tie jāpadara maksimāli “dārgi”. Citiem vārdiem, ja godīguma signālu cena pārspēj labumu no krāpšanās, tad var būt zināma drošība par signalizētāja labajiem nodomiem. Tādējādi reliģijas dārgās signalizēšanas funkcija, veicinot grupas solidaritāti, padara reliģiozitāti par adaptīvu iezīmi grupas izdzīvošanas kontekstā. Šis labums ar uzviju kompensē kognitīvās kļūdas nodarīto kaitējumu individuālā līmenī.

Pārdabiskie aģenti, kā gari, senči, dievības u. c., pilda arī **aizsardzības** funkciju. Cilvēku kopienām palielinoties, kļūva aizvien grūtāk kontrolēt, vai ikviens ievēro kopienas normas. Taču, kad kopienas locekļi tic bezķermeniskiem, nodomu vadītiem spēkiem, kas ir ieinteresēti viņu uzvedībā un kam ir vara un vēlme viņus apbalvot vai sodīt, tad šādi cilvēki, visticamāk, ievēros noteikumus pat tad, kad uzraugošie iemiesotie cilvēciskie aģenti neredz. Tādējādi arī šis bija ērts veids, kā tikt galā ar savtīgajiem krāpniekiem, kas apdraud kopienas labklājību. Atriebīgi pārdabiski aģenti varētu pieķert sliktās uzvedības gadījumus, ko dabiskie aģenti varētu palaist garām nepamanītus, un varētu sodīt ne tikai pārkāpējus, bet arī viņu pēcnācējus vai pat visu kopienu. Neredzamu “vērotāju” eksistences

²⁵ LeRon F. Shults, *Theology after the Birth of God: Atheist Conceptions in Cognition and Culture* (New York: Palgrave Macmillan, 2014).

²⁶ Joseph Bulbulia and Richard Sosis, “Signalling Theory and the Evolution of Religious Cooperation,” *Religion* 41:3 (2011), 363–388.

pieņēmums palielina motivāciju paklausīt kopienā pieņemtajiem noteikumiem un palikt uzticīgiem kopienai.²⁷

Ar iepriekšējo saistīta ir arī pārdabisko aģentu **morālā** funkcija. Berings un Džonsons formulē šo KRZ atziņu šādi:

Ikviens moralizējošu pārdabisku aģentu instance ir tikai vēl viena izteiksme mūsu priekšteča adaptīvajam psiholoģiskajam mehānismam, kas acīmredzami attīstījās, lai varētu tikt galā ar pēkšņo apzināšanos, ka citi prāti kopienā cieši pārrauga tavas darbības morālajā jomā.²⁸

Kognitīvie moduļi, kas atbildīgi par cilvēka iekšējo morālo izjūtu, sadarbībā ar ToMM viegli pārnes šo morālo izjūtu uz pārdabiskajiem aģentiem. Vienmēr sanāk tā, ka pārdabisko aģentu iedomātās vēlmes sakrīt ar kopienas intuitīvajiem morāles pieņēmumiem. Protams, pārdabisko aģentu vēlmes zina “eksperti” (piem., priesteri), kuru rekomendācijām ir jāseko. Arī tas ir veids, kā panākt, lai kopienas locekļi uzvestos saskaņā ar pieņemtajām normām.

No KRZ teorijām atvasinātu antiteistisku argumentu piemēri

KRZ iesaistītie zinātnieki dažādi attiecas pret savu pētniecības priekšmetu – reliģiju. Ir tādi KRZ pārstāvji, kas teicami cenšas saglabāt zinātnei piedienīgi neitrālu, objektīvu, bezaizspriedumainu attieksmi un tādējādi nepārkāpt zinātnes nospraustās robežas.²⁹ Galu galā, kā redzēsīm tālāk, tādi jautājumi kā reliģisko ticību pamatotība vai reliģijas patiesums nav un nevar būt empīrisks zinātnes jautājums, bet drīzāk ir piekritīgs reliģijas filozofijai un teoloģijai. Dažiem ir arī labvēlīga attieksme pret reliģiju, īpaši tiem, kas paši savā personīgajā dzīvē ir reliģiozi cilvēki vai teisti. Šie zinātnieki atrod veidus,

²⁷ Šo diskusiju skat.: LeRon F. Shults, *Theology after the Birth of God*, 26–30.

²⁸ Jesse M. Bering and Dominick D. Johnson, “‘O Lord... You Perceive My Thoughts From Afar’: Recursiveness and the Evolution of Supernatural Agency,” *Journal of Cognition and Culture* 5 (2005), 136.

²⁹ Šeit neattīstīšu argumentus, vai “objektīva” attieksme principā ir vai arī nav iespējama. Runa ir tikai par zinātniskas pieejas ideālu. Arī pašā zinātnisko teoriju konstruēšanas praksē ir grūti palikt uzticīgiem tikai faktiem, jo teorija paredz interpretāciju.

kā integrēt KRZ secinājumus savās ticības sistēmās bez ievērojamiem teoloģiskiem “zaudējumiem”. Galvenokārt tomēr KRZ pārstāvji ir naturālisti un ar savām reliģijas teorijām tieši vai netieši paredz reliģisko ticību domājamo maldu “atmaskošanu”. Kad reliģija ir šādi zinātniski izskaidrota ar cilvēka dabiskā prāta izspēlētiem trikiem, tad pamatojumiem un motivācijai nodoties reliģiskām ticībām vajadzētu pazust. Kognitīvajā reliģijas zinātnē pat tiek saredzēts ilgi gaidītais pamats zinātnes pēdīgajai uzvarai pār Dievu. Kā KRZ kontekstā braši apgalvo psiholoģijas profesors Džesijs Berings (*Jesse Bering*): “Mūsu sugas vēsturē mēs esam pirmā paaudze, kas tieši sadursies ar neapgāžamu zinātnisko pamatojumu argumentam, kas padara personīgu Dievu gan nevajadzīgu, gan ārkārtīgi maz ticamu.”³⁰

Vai ir pamats neapšaubāmi pieņemt šādus apgalvojumus? Tas tiks apskatīts tālāk, kamēr šeit tiks sniegti daži raksturīgi uz KRZ balstīti antiteistisku argumentu piemēri. Izklāsta īsuma labad uzskaitījums nebūs izsmelošs un būs samērā formalizēts.³¹ Argumentus var iedalīt lielākās grupās:

A. Argumenti, kas paredz to, ka reliģijas dabiskie izskaidrojumi padara teistiskos izskaidrojumus liekus, nevajadzīgus. Šeit var piesaukt arī **parsimonijas** jeb “**Okama naža**” principu – “nogriezt” liekās, nepamatojamās hipotēzes. KRZ koncepcijas drīzāk kalpo kā evidence par labu reliģisko ticību objektu neeksistencei. Šo vispārīgo nostādni dažādās formās apriori pieņem ateistiski orientēti KRZ pārstāvji.

B. Argumenti, kas pamatoti ar pieņēmumu, ka **nevar uzticēties kognitīvajiem mehānismiem**, kas formē mūsu reliģiskās ticības. Teistu ticība ir iracionāla, jo kognitīvie mehānismi, kas mūs noved pie ticēšanas, ir neuzticami. Šajā grupā

³⁰ Jesse Bering, *The Belief Instinct: The Psychology of Souls, Destiny, and the Meaning of Life* (New York, London: W. W. Norton & Company, 2011), 202. Citāta tulkojums aptuvenš un interpretatīvs, šeit avotteksts: “We are the first generation, in the history of our species, to be confronted directly by the full scientific weight of an argument that renders a personal God both unnecessary and highly unlikely.”

³¹ Šim uzskaitījumam pamatā (kaut arī nesejojot burtiski) izmantoti divi avoti: Justin L. Barrett, “Is the Spell Really Broken? Bio-psychological Explanations of Religion and Theistic Belief,” in *Theology and Science* 5:1 (2007), 57–72; David Leech and Aku Visala, “The Cognitive Science of Religion: A Modified Theist Response,” in *Religious Studies* 47:3 (2011), 301–316.

identificējama rinda konkrētu argumentu (uzskaitījums nav izsmeljošs):

- a) arguments, kas balstīts uz koncepciju par reliģiju kā evolūcijas **blakusproduktu**. Kognitīvie mehānismi, kas formē reliģiskās ticības, neizveidojās evolūcijas procesā, lai radītu šīs ticības, bet tapa kā blakusprodukts, evolūcijas procesā attīstoties citām izdzīvošanai nepieciešamām iezīmēm. Tāpēc šie mehānismi kā reliģisko ticību avoti nevar būt droši. Reliģiskās ticības ir kognitīvas ilūzijas;
- b) arguments, kas atvasināts no **cēloņsakarības trūkuma**. Naturālistisku reliģijas izskaidrojumu rezultātā zūd cēloņsakars starp reliģiskajām ticībām un to objektiem. Šīs ticības varētu būt patiesas, ja būtu demonstrējams sakars starp tām un to objektu. Bet tās ir tikai kognitīvo mehānismu radītas. Tāpēc tās nevar būt patiesas;
- c) arguments, kas izriet no **reliģisko ticību dabiskuma**. Mēs tagad zinām, kāpēc cilvēkiem ir reliģiskās ticības. Tās neizraisa kaut kāds to objekts (piem., Dievs). Tās drīzāk dabiskā veidā generē kognitīvie mehānismi. Tāpēc ticēt tām ir iracionāli;
- d) arguments, kas izriet no **“viltus pozitīviem”**. Kognitīvie mehānismi producē daudzas maldīgas ticības pārlicības, tāpēc tiem nevar uzticēties. Nav saprātīgi uzskatīt, ka ticības, ko tie rada, ir patiesas;
- e) arguments, kas izriet no reliģisko **ticību dažādības** fakta. Kognitīvo mehānismu producēto reliģisko ticību dažādība, ieskaitot savstarpēji pretrunīgas ticības, liek secināt, ka šiem mehānismiem nevar uzticēties;
- f) arguments, kas izriet no (reliģisko ticību / kognitīvo mehānismu / prosociālās uzvedības) **noderīguma**. Dabiskā atlase uzturējusi reliģiskās ticības, pateicoties to noderīguma funkcijai (piem., sociālā plānā – sabiedrības saliedēšanai u. c.). Ņemot vērā, ka tā noticis to noderīguma nevis patiesuma dēļ, uz šīm ticībām nevar paļauties patiesuma vērtības ziņā;
- g) arguments, kas balstīts uz koncepciju par ticības tālāk nodošanu (**“epidemioloģiju”**). Cilvēki lētticīgi pārņem reliģiskās ticības (piem., no vecākiem un citām autoritā-

tēm). Dabiskās atlasēs ceļā cilvēkam ir tāds kognitīvais aparāts, kas viņu padara par reliģisko ticību lētticīgu pārņēmēju. Tā kā tagad mēs zinām, kāpēc cilvēki tik viegli notic Dievam, turpināt ticēt nav saprātīgi un nav jēgas;

- h) arguments, kas izriet no **prāta tendences kļūdīties** (*error-prone mind*). KRZ demonstrē, ka mūsu prāta kognitīvie mehānismi mudina mūs pieņemt reliģisko ticību. Ņemot vērā, ka šie mehānismi tendēti uz kļūdīšanos, uz tiem nevar paļauties patiesības ziņā. Tāpēc arī nevaram paļauties uz stimuliem pieņemt reliģiskās ticības, un KRZ tādējādi vājina reliģiskās ticības.

Teismam draudzīgu atbildes argumentu piemēri

Kā jau minēju ievadā, teologi un reliģijas filozofi ir atbildējuši uz KRZ izaicinājumiem daudz, gari un plaši. Literatūras klāsts ir liels. Šeit būs iespējams iezīmēt tikai dažas atbildes. Rodas iespaids, ka lielākoties šīs atbildes reakcijas uz KRZ pamatotu reliģijas “atmaskošanu” grozās ap t. s. **ģenēzes loģisko kļūdu** (*genetic fallacy*). Reliģijas “atmaskošanas” gadījumā šī kļūda izpaužas tā, ka no reliģijas ģenēzes jeb rašanās un tapšanas izskaidrojumiem tiek izdarīts secinājums par reliģijas maldīgumu. Kļūda ir tāda, ka reliģisko ticību ģenēze dabiskā veidā ar kognitīvo mehānismu starpniecību vēl loģiski nenozīmē to maldīgumu. Turklāt reliģisko ticību patiesums nav nedz loģiski neiespējams, nedz nepieciešami maldīgs pat tad, ja to ģenēzes izskaidrojumi izrādītos patiesi.

Atbildot uz KRZ piedāvātajiem reliģiju “atmaskojošajiem” argumentiem, pirmkārt jau var norādīt, ka kognitīvie mehānismi rada **visas** mūsu pārliecības, – gan reliģiskas, gan tādas, kurām nav sakara ar reliģiju. Uz to arī skaidri norāda pats reliģijas kā “blakusprodukta” statuss KRZ. Ko nu? Tas tik tiešām ir dīvains pieņēmums – ja kādai pārliecībai ir dabiski cēloņi, tad tā ir nepamatota. Bet iznāk, ka nepamatotas ir ne tikai teistu, bet ikviena cilvēka ticības pārliecības. Tad vairs vispār nevar būt runas ne par kādu pamatotu zināšanu nevienā jomā – fizikā, matemātikā, ekonomikā utt. Vēl jo vairāk, reliģijas “atmaskotāju” argumenti izrādās **pašiznīcinoši**, gribot negribot pavēršoties pret pašiem “atmaskotājiem” – piemēram,

pret viņu pašu ateistiskajām ticības pārliecībām. Kā ievēro Džastins Barets un Īans Čērčs (*Ian Church*), ateisms kopā ar reliģijas izskaidrojumiem KRZ dod iemeslu apšaubīt tos pašus universālos ticības pārliecības veidojošos kognitīvos mehānismus, kas veido arī ticības pārliecības par ateisma un KRZ patiesumu.³²

Tāda pati, kā to nosauc Barets, “pašnāvnieciska tendence” seko argumentam, ar ko KRZ ateismu pieņēmušie pārstāvji cenšas diskreditēt reliģiskās ticības, atsaucoties uz mūsu kognitīvo mehānismu vispārīgajiem epistemoloģiskajiem ierobežojumiem, – argumentam, kas izriet no prāta tendences kļūdīties.³³ Kognitīvās zinātnes dod pierādījumus tam, ka mūsu prāti sistemātiski kļūdās, “iemainot realitātes patiesu atspoguļošanu pret izdzīvošanu un reprodukciju”.³⁴ Protams, kognitīvie mehānismi nedod skaidras zināšanas, vai reliģisko ticību objekti pastāv (vai Dievs eksistē), bet tas pats attiecas arī uz mūsu pārliecību par citu cilvēku prāta eksistenci, mūsu atmiņu ticamību, fizikas likumu pastāvību, evolūcijas patiesumu, KZR atklājumu pareizumu.³⁵ Ir acīmredzams, ka mūsu prāts ir tendēts kļūdīties. Tomēr, lai paglābtos no absolūta skepticisma, ir vismaz jāatzīst, ka tas nekļūdās tādā pakāpē, ka tam vispār nevarētu uzticēties itin nevienā aspektā.

Šajā sakarā var arī dibināti uzdot jautājumu: ja jau visām ticības pārliecībām ir dabiski izskaidrojami cēloņi un tās nonāk pamatojuma problēmās tieši tādēļ, ka tām ir šie dabiskie, kognitīvie cēloņi (kā tas izriet no KRZ), tad kāpēc šeit izcelt tieši un tikai reliģiskās pārliecības? Džeimss Džonss (*James Jones*) trāpīgi apraksta situāciju:

Šis ir mulsinošs gājiens. Kognitīvā zinātne parāda, ka reliģija balstās uz cilvēka kognitīvajiem mehānismiem. Uz kā gan cita tā varētu balstīties? Bet tad gandrīz nekavējoties cilvēka kognitīvās spējas reliģijas sfērā tiek pārdefinētas vairs ne tikai kā dabiskas, bet arī kļūdainas, vai

³² Justin L. Barrett and Ian M. Church, “Should CSR Give Atheists Epistemic Assurance? On Beer-Goggles, BFFs, and Skepticism Regarding Religious Beliefs,” in *The Monist* 96:3 (2013), 317.

³³ Justin L. Barrett, “Is the Spell Really Broken? Bio-psychological Explanations of Religion and Theistic Belief,” 67.

³⁴ *Ibid.*, 70.

³⁵ *Ibid.*

vēl sliktāk... Ne mirkli nevilcinoties, atmaskotāji pāriet no reliģijas kā dabiskas uz reliģiju kā vienmēr kļūdainu un bieži patoloģisku.³⁶

Savādi ir arī tas, ka dabiski radušos reliģisko pārliecību dis-kreditācija netieši paredz pretējo – ka reliģiskās ticības varētu būt pamatotas, ja tās nebūtu radušās dabiski, bet tām būtu reāls pārdabisks avots. Loģiski šeit nav, ko iebilst. Tāpat ir arī daudzi ticīgie, kas domā, ka reliģiskās pārliecības ir pārdabiski pamatotas, piemēram, atklāsmē. Taču no pašam teisma pozīcijām nav absolūti nepieciešami pieņemt šādu viennozīmīgu nostāju. Lielākoties teisti saredz Dieva darbību caur dabiskiem cēloņiem, kā arī saskata cilvēka prātu kā dabiski spējīgu zināt Dievu.³⁷ Tādējādi vairumam teistu nebūtu problēmu saskatīt arī dabiski radušās reliģiskās pārliecības kā pamatotas.

Jāatzīst arī atšķirība starp “atmaskotājiem” un teistiem. Pirmie domā, ka kognitīvie faktori ir vienīgais reliģijas avots, bet pēdējie parasti domā, ka Dievs tomēr ir reliģijas primārais avots, kamēr kognitīvie faktori ir sekundārais avots. “Atmaskotāji” to nekad nepieņems, uzskatot, ka kognitīvie mehānismi veido reliģiskās ticības neatkarīgi no jebkādiem pārdabiskiem aģentiem. Reliģiskās ticības pārliecības ir dabiskā evolūcijas procesa neparedzēti “blakusprodukti”, kas veicina piemērotību izdzīvošanai dabiskās atlasēs apstākļos. Katrā gadījumā KRZ izskaidrojums nav vietas nekādai pārdabiskai cēlonībai. Un tieši tā tam arī zinātnē ir jābūt. Bet kas šajā situācijā notiek? Arguments kļūst lieks. KRZ teorijas kauzāli neatsaucas uz reāliem pārdabiskiem aģentiem, bet pats fakts, ka tās neatsaucas uz šādiem aģentiem, vienkārši nozīmē to, kas ir acīmredzams un pats par sevi saprotams – ka šīs teorijas ir naturālistiskas, kognitīvas, un viss.

Teisti šajā situācijā var turpināt ticēt ar savām ticības pārliecībām. Vienīgais veids, kā to aizkavēt, būtu reizi par visām reizēm pierādīt, ka naturālisms ir absolūti patiess, ka nav Dieva un nekādu citu pārdabisku aģentu, kam reliģiozi cilvēki tic, un ka attiecīgās ticības ir nepieciešami maldīgas. Bet kā lai “atmaskotāji” to izdara, ja šādi pierādījumi ir principā

³⁶ James W. Jones, *Can Science Explain Religion? The Cognitive Science Debate* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 82.

³⁷ Šos apsvērumus skat.: James W. Jones, op. cit., 77.

ārpus KRZ ekspertu jomas? KZR joma tomēr ir kognitīvie mehānismi, nevis ontoloģija – kā jautājumi, vai Dievs vai citi pārdabiski aģenti patiesībā eksistē vai arī tikai daba ir viss, kas ir. Šādiem pierādījumiem būtu vajadzīga neatkarīga evidence. Tādējādi disputs starp reliģijas “atmaskotājiem” un teistiem pēc būtības ir **nevienprātība attiecībā uz naturālismu**.³⁸ Reliģisko ticību pamatojums pieder citai, no KRZ atšķirīgai jomai. Un šajā situācijā, kad KRZ pārstāvji izvirza apgalvojumus par reliģisko ticības pārliecību maldīgumu, viņiem var dibināti jautāt, kā to dara, piemēram, Alvins Plantinga, – vai viņi izdara šos secinājumus savas zinātnes jomas ekspertu kapacitātē? Vai šie secinājumi pieder viņu zinātnei?³⁹

Svarīgi arī pieminēt – teisti tipiski norāda, ka KZR atklātie kognitīvie mehānismi nav vienīgie faktori, kas rada reliģiskās ticības. Nav izslēgts, ka darbojas arī uzticamāki faktori. Kā atzīmē Džonss, “pat ja tiktu parādīts, ka iesaistītie kognitīvie mehānismi ir absolūti neuzticami, tas vēl nenozīmētu, ka nevar būt iesaistīti arī citi, uzticamāki faktori”.⁴⁰ Kā šajā sakarā norāda Deivids Līčs un Aku Visala, KZR piedāvā tikai universāli izplatītu reliģisku ticību rašanās mehānismus (*ultimate mechanisms*), bet nepiedāvā tādu mehānismu, kas darbojas konkrētās ticības pārliecībās ar konkrētu saturu (*proximate mechanisms*), kur mijiedarbojas dažādi mehānismi un faktori.⁴¹

Tālāk var jautāt, vai nevarētu būt arī tādi kognitīvie faktori, kuriem var uzticēties, pat reliģijā? Ņemot vērā, ka kognitīvie mehānismi darbojas zemapziņā, tad pirmais uzticamāka faktora kandidāts var būt nekas cits kā **racionālais prāts**. Ņemsim par piemēru HADD. Ja tas aģentu noteikšanā darbotos viens, mēs nekad nevarētu skaidri atšķirt kļūdu. Kā ievēro Barets, par laimi, ir arī citi kognitīvie faktori, kas var palīdzēt izlabot HADD kļūdu – piemēram, spēja reflektīvi izvērtēt evidenci.⁴²

³⁸ Skat. James W. Jones, op. cit., 79.

³⁹ Skat. Alvin Plantinga, “Games Scientists Play,” in *The Believing Primate: Scientific, Philosophical, and Theological Reflections on the Origin of Religion*, eds. Jeffrey Schloss and Michael Murray (Oxford: Oxford University Press, 2009), 154.

⁴⁰ James W. Jones, op. cit., 131.

⁴¹ David Leech and Aku Visala, “The Cognitive Science of Religion: A Modified Theist Response,” 313.

⁴² Justin L. Barrett, “Is the Spell Really Broken? Bio-psychological Explanations of Religion and Theistic Belief,” 68.

Tas var būt īpaši svarīgi pārdabisko aģentu gadījumā, kur nav objektīva testa, ar ko izvērtēt viltus pozitīvus. Analītiskajai spriešanai var būt ne mazāka nozīme reliģisko ticību formēšanā, un tā var būt uzticamāks instruments reliģisko ticību izvērtēšanā – kas jau ir reliģijas filozofu un teologu, nevis KRZ ekspertu kompetence.

Vēl diezgan izplatīta teistu stratēģija ir pieņemt, ka kognitīvie mehānismi rada nevis maldīgas, bet gan **patiesas** reliģiskās ticības. Un to nodrošina tieši dievišķu spēku darbība. Lūk, šādai pārliecībai raksturīgs citāts:

Varētu būt pilnīgi pareizi teikt, ka Dievs ir radījis cilvēkus vai iekustinājis dabiskos notikumus, kas padarīja par neizbēgamu to, ka evolūcijas procesi noris cilvēkā, ar ticības formējošiem mehānismiem, kas padara reliģisko ticību iespējamu vai neizbēgamu. Tad var būt vienlīdz pareizi teikt, ka mums ir sliekšme veidot reliģiskās ticības, jo tās ir patiesas.⁴³

Šis citāts arī ilustrē pieeju, kas pielāgo KRZ teismam. Tā ir savā ziņā līdzīga stratēģijai, kas pielāgo evolūciju teismam.⁴⁴ KRZ reliģijas skaidrojumi tiek pilnībā pieņemti, taču izmantoti kā evidence nevis pret reliģiju, bet gan tās labā. Dieva darbība tiek saredzēta reliģiskās ticības veidošajos procesos. Dievs tos izmanto saskarsmei ar cilvēku. Cilvēka smadzenes ir tādējādi “iestatītas” kontaktam ar dievišķo realitāti.

Šajā kontekstā interesanti atzīmēt, ka viens no iepriekš minētajiem vadošajiem KRZ pārstāvjiem – Džastins Barets, arī HADD koncepcijas autors – savu izcilo zinātnieka darbību kognitīvajā psiholoģijā šādā veidā bez problēmām apvieno ar konservatīvu jeb, kā viņš pats to nosauc, ortodoksu kristīgu

⁴³ Michael J. Murray and Andrew Goldberg, “Evolutionary Accounts of Religion: Explaining and Explaining Away,” in *The Believing Primate: Scientific, Philosophical, and Theological Reflections on the Origin of Religion*, eds. Jeffrey Schloss and Michael Murray (Oxford: Oxford University Press, 2009), 198.

⁴⁴ Lai gan jāatzīst, ka šādas stratēģijas piemērošana reliģijas rašanās kognitīvajiem faktoriem izraisa teismam daudz grūtākas loģiskās problēmas nekā pielāgošanās evolūcijai. Skat.: John Teehan, “Cognitive Science and the Limits of Theology,” in *The Roots of Religion: Exploring the Cognitive Science of Religion*, eds. Roger Trigg and Justin L. Barrett (Burlington, VT: Ashgate, 2014), 173–185.

ticību.⁴⁵ Pēc Baretas domām, kaut arī cilvēka kognitīvie mehānismi saskarsmei ar Dievu ir bojāti, pateicoties grēkam, Dievs nepadodas un atklāj sevi “dažādos veidos, kas aktivizē šīs kognitīvās spējas nojaust pārcilvēciska aģenta darbību”.⁴⁶ Tā Baretam ir “kognitīvās reliģijas zinātnes kristīgā versija”.⁴⁷

Ja nav pietiekami pārsteidzoša Baretas un tamlīdzīgi domājošu pētnieku pieeja reliģiskās ticības savietošana ar KRZ, tad varam iet vēl tālāk. Izrādās, ka var arī “apgriezt galdus otrādi” un darīt ar KRZ datiem tieši pretējo – izmantot tos, lai attīstītu argumentāciju, kas atbalsta teismu. Tā dara Metjū Bredoks (*Matthew Braddock*)⁴⁸ nesen iznākušā rakstu krājumā.⁴⁹ Bredoks piedāvā evidenciālu argumentu par labu teismam.⁵⁰ Viņš demonstrē, ka, ņemot vērā cilvēka kognitīvo noslieci uz pārdabisko saskaņā ar KRZ standarta modeļa teorijām, teisms izrādās ticamāks nekā naturālisms. Arguments noved pie secinājuma, ka šī nosliece uz pārdabisko ir pārsteidzošāka un mazāk ticama drīzāk naturālisma nekā teisma gadījumā un tādējādi kalpo kā evidence par labu teismam un pret naturālismu.

Nobeiguma pārdomas

Šim rakstam atvēlētā apjoma ietvaros nav iespējams aptvert visus argumentus. Protams, ateistiski ievirzītiem reliģijas filozofiem un KRZ pārstāvjiem būs pretargumentu arsenāls pret viņiem adresētajiem pretargumentiem, uz ko savukārt atbildēs teisti, un tā tas varētu turpināties *ad infinitum*. Jautājums

⁴⁵ Justin L. Barrett, “Cognitive Science, Religion, and Theology,” in *The Believing Primate: Scientific, Philosophical, and Theological Reflections on the Origin of Religion*, eds. Jeffrey Schloss and Michael Murray (Oxford: Oxford University Press, 2009), 77.

⁴⁶ *Ibid.*, 98.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Var piebilst, ka šis pats autors ir attīstījis arī reliģiju “atmaskojošos” argumentus, iespējams, pats būdams reliģiski neitrāls.

⁴⁹ Matthew Braddock, “An Evidential Argument for Theism from the Cognitive Science of Religion,” in *New Developments in the Cognitive Science of Religion: The Rationality of Religious Belief*, eds. Hans van Eyghen, Rik Peels and Gijbert van den Brink (Cham, Switzerland: Springer, 2018), 171–198.

⁵⁰ Evidenciālie argumenti izsecina varbūtību no evidences. No šī tipa argumentiem reliģijas filozofijā visplašāk pazīstams ir antiteistiskais evidenciālais ļaunuma eksistences arguments.

ir – vai ir produktīvi un lietderīgi šādā veidā turpināt? Neizskatās, ka iesaistītās puses kaut mazākā mērā ņemtu vērā otras puses argumentus. Debates nonākušas strupceļā. Loģiskie argumenti izrādās neefektīvi un, kā izskatās, nepaveic neko citu, kā tikai tālāk nostiprina katras puses attiecīgo “ticību” vai arī skepticismu – gadījumos, kad argumentēts tiek tikai “sporta” pēc.

Tomēr skepticisms var būt arī atbilstīga attieksme reliģiskās zināšanas gadījumā. Ņemot vērā kognitīvos ierobežojumus, ko nosaka pats fakts, ka mūsu prāts tapis dabiskos un sociālos apstākļos, varbūt jāatzīst, ka mēs īsto patiesību nezinām un ar prātu arī nekad nevarēsim zināt. Ja mums būtu “Dieva prāts”, varbūt izrādītos, ka maldīgi ir gan KRZ, gan teistiskie pieņēmumi.

Neitrālam vērotājam KRZ pieņēmumi var izskatīties vairāk ticami, vismaz salīdzinājumā ar reliģiskajām ticības pārliecībām, kas bieži vien ir iracionālas, absurdas, ja tās analizē racionāli. Taču ticīgajiem ir savi “iekšējie” iemesli – arī ticēt tieši iracionālajam. Ticīgā skatījumā “no iekšienes” reliģijai ir sakars ar augstāko realitāti, ko trivializē reliģijas reduktīvie, naturālistiskie izskaidrojumi ar kognitīvajiem mehānismiem cilvēkā, ar evolūcijas blakusproduktiem, ar funkcionālo lietderību, ar prosociālajiem labumiem utt. Visi šie faktori ir necīgi salīdzinājumā ar šo augstāko realitāti. Vai ir taisnīgi no lielākās daļas KRZ pārstāvju puses neņemt vērā reliģijas būtisko, saturisko izpratni no pašu ticīgo perspektīvas?

Vēl var uzdot jautājumu – vai KRZ praktizētais parsimonijs jeb vienkāršākā izskaidrojuma princips tik tiešām ir piemērots, kad jāskaidro tik komplekss, dažāds un daudzšķautņains fenomens kā reliģija? Kā dibināti norāda Luiss Oviedo, “parsimonijas likumu, kas bieži iedvesmo KRZ programmas, diez vai var piemērot, kad jāpēta cilvēciski un sociāli aspekti, kur iesaistīti ļoti daudz faktoru”.⁵¹ KRZ izpēte bieži vien pārāk vienpusīgi koncentrējas uz reliģiskās pārliecības veidojošajiem bioloģiskajiem, evolucionārajiem, ģenētiskajiem, neurofizioloģiskajiem u. tml. faktoriem, tanī pašā laikā bieži vien ignorējot

⁵¹ Lluís Oviedo, “Explanatory Limits in the Cognitive Science of Religion: Theoretical Matrix and Evidence Levels,” in *New Developments in the Cognitive Science of Religion: The Rationality of Religious Belief*, 31.

citus faktoros, kuriem bijusi un ir ne mazāka loma reliģijas daudzveidīgā fenomena vēsturiskajā attīstībā un mūsdienu izpausmēs. Reliģija nevar būt arī bez tādiem faktoriem, kas saistās it īpaši ar kultūru – ar vērtību, simbolu, nozīmes un jēgu sistēmām, ar estētiku u. tml.

No otras puses, runājot par “Okama nazi”, varbūt tas tomēr ir jāņem talkā – tikai šoreiz to pavēršot jau pret pašām KRZ reliģijas teorijām. Cik zinātniskas tās ir? Kāds ir to empīriski un eksperimentāli pamatotas evidences un spekulāciju, fantāzijas lidojumu īpatsvars? Cik daudz no šo teoriju piedāvātajām atziņām vienkārši jāpieņem “ticībā”? Cik no tām (kā HADD, ToM, mēmu u. c. koncepcijas) vispār iespējams pakļaut zinātnē pieņemtajam Popera falsifikācijas testam, lai tās vispār varētu uzskatīt par zinātniskām hipotēzēm?⁵²

Lai vai kā, ar šīm nobeiguma pārdomām gribu norādīt uz vajadzību pārnest komunikāciju starp abām debatētāju pusēm reliģijas pamatotības sakarā uz citu līmeni, izejot no nebeidzamo loģisko atspēkojumu strupceļa, arī saredzot un pārvarot savus ideoloģiskos aizspriedumus. Auglīgāka pieeja varētu būt konstruktīvs dialogs. Teistus varētu mudināt pozitīvāk attiekties pret KRZ vērtīgo pienesumu, kas palīdz apzināt reliģisko pārliecību veidošos kognitīvos un sociobioloģiskos faktoros, bet naturālistiski ievirzītus KRZ pārstāvjus varētu aicināt kritiski paskatīties uz reduktīvismu un paplašināt savu reliģijas pētniecības apvārsni, iesaistot zināšanas no kultūras studijām, reliģijas filozofijas, teoloģijas u. c. humanitārām jomām, kas interpretē reliģiju plašāk.

⁵² Falsifikācijas principu zinātnē 20. gs. vidū ievieš Karls Popers. Saskaņā ar šo principu hipotēzi var uzskatīt par zinātnisku tikai tad, ja tā spēj pastāvēt pret mēģinājumiem to apgāzt. Ja vispār nav iespējams nodrošināt apstākļus, kā hipotēzi pakļaut šādam falsifikācijas testam, kā tas ir dažādu spekulatīvu teoriju gadījumā, tad hipotēzi nevar uzskatīt par zinātnisku (neskatoties uz to, ka tā varētu būt patiesa vai vismaz heuristiski noderīga).

Summary

Cognitive Science of Religion and Debates regarding Justification of Religious Beliefs

Since the last decades of the 20th century we have been witnessing the emergence of a new 'paradigm' or a new 'standard model' of understanding religion as explained by the new multidisciplinary cognitive sciences and a branch known as the cognitive science of religion (CSR). The findings of CSR have extensively been used for debunking religious beliefs. Theologians and philosophers of religion in turn have responded to these debunking attempts. The debates still go on. This paper (1) outlines some typical CSR conceptions of cognitive mechanisms involved in the formation of religious beliefs (such cognitive mechanisms as epidemiology of ideas, memes, hypersensitive agency detection device, theory of mind mechanism, common-sense dualism, minimally counterintuitive ideas, and others, and such prosocial mechanisms as costly signalling, protection against cheaters, and others), (2) lists some typical formalised religion-debunking arguments derived from cognitive theories of religion, (3) gives examples of religion-/theism-friendly counterarguments and (4) in conclusion shows the impasse of logical refutative argumentation between the involved parties and suggests transposing this communication to a different level, instead engaging in a constructive dialogue.